

DESPRE *EXPEDITIO BURICA* ȘI PREZENȚA DETAȘAMENTELOR LEGIUNII III ITALICA ÎN DACIA

SORIN NEMETI*

ABOUT THE *EXPEDITIO BURICA* AND THE PRESENCE OF DETACHMENTS OF THE III ITALICA LEGION IN DACIA

ABSTRACT: *The paper springs from the problem of inscriptions attesting officers from the legio III Italica in Dacia, whose presence is explained by I. Piso by the so-called knock-on effect and dated during the reign of the emperor Caracalla. There are several moments when the legion from Castra Regina may have taken part in the military events near Dacia, one of them being during the time of Commodus, at the end of the Marcommanic Wars, in the context of the expeditio Burica (mentioned in CIL III 5937). Other documents are available, like a papyrus containing a fragment from Acta Senatus (ChLA IV 268) and a fragment from Cassius Dio's work (Dio LXXII. 3.1) preserved in the Excerpta Ursiniana de legationibus gentium (68). The fragment talks about the peace treaties with the Buri, the neighboring Dacians, and some barbarians called «the others». In Romanian literature, the fragment was erroneously translated and understood, the result being the fact that Buri, a Germanic people inhabiting the region of Barbaricum beyond the Danube, near the province of Pannonia, were perceived as having been present on the North-Western Dacian border, to a depth of forty stades. The new translation shows that «the other» (probably the Vandili) swore to respect the buffer zone of forty stades. To sum up, the presence of legio III Italica near Dacia may have been related to this expeditio, as well as to other moments of conflict. It is not necessary to treat all the epigraphic documents together in order to justify generalizing theories.*

KEYWORDS: *Buri, legio III Italica, Marcommanic Wars, diplomacy, buffer zone*

REZUMAT: *Articolul pleacă de la inscripțiile care atestă ofițerilor ai legiunii III Italica în Dacia, prezență explicată de I. Piso prin așa-numitul knock-on effect și datată în timpul domniei împăratului Caracalla. Există câteva momente când legiunea de la Castra Regina ar fi putut lua parte la evenimente militare lângă frontierele Daciei și unul dintre acestea este în timpul lui Commodus, la sfârșitul războaielor marcomanice, în contextul acelei expeditio Burica (menționată în CIL III 5937). Alte surse sunt disponibile, ca un papirus conținând un fragment din Acta Senatus (ChLA IV 268) sau un pasaj din lucrarea lui Cassius Dio (Dio LXXII. 3.1) păstrat în Excerpta Ursiniana de legationibus gentium (68). Pasajul vorbește despre tratatele de pace cu burii, dacii din vecinătate și niște barbari numiți «ceilalți». În literatura românească fragmentul a fost tradus și înțeles greșit, rezultatul fiindcă burii, un popor germanic care locuia în Barbaricum, dincolo Dunăre, lângă Pannonia, au fost transportați lângă frontiera nord-vestică a Daciei, la o distanță de patruzeci de stadii. Noua traducere arată că, de fapt, «ceilalți» (probabil Vandili) jură să respecte zona de siguranță de patruzeci de stadii. În concluzie, prezența legiunii III Italica lângă Dacia poate fi pusă în legătură cu această expeditio, ca și cu alte momente de conflict și nu este necesar să tratăm toate sursele epigrafice în bloc pentru a argumenta teorii generalizante.*

CUVINTE-CHEIE: *Burii, legio III Italica, războaiele marcomanice, diplomație, zonă de siguranță*

Prezența în Dacia a soldaților din legiuni campate în alte părți ale Imperiului a fost diferit explicată în literatura de specialitate, dar cel mai frecvent se face apel la argumentul unor expediții militare la

* Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai; e-mail: sorinnemeti@yahoo.com

frontierele provinciei, în legătură evidentă cu unele conflicte cu barbarii din vecinătate. Recent, a apărut și o altă explicație, care pune aceste prezențe pe seama a ceea ce autorii britanici au numit «knock-on effect», anume efectul bilei de biliard și care se referă la deplasarea de trupe (auxiliare) din vestul Imperiului în provinciile dunărene, de exemplu, pentru a le înlocui pe cele plecate de acolo în războaiele orientale. Se face astfel economie de timp, reducându-se la jumătate durata deplasării. Tratănd problema inscripțiilor dedicate de centurionii de la Potaissa lui Caracalla și mamei acestuia, Iulia Domna, I. Piso extinde explicația deplasării trupelor auxiliare și asupra vexilațiilor legionare și susține că detașamente ale legiunilor VII Gemina de la Porolissum și Potaissa și III Italica de la Apulum sunt aduse aici pentru a le înlocui pe cele din legiunile V Macedonica și XIII Gemina plecate în războiul partic al lui Caracalla¹. În ciuda faptului că doar una dintre inscripțiile referitoare la legiunile VII Gemina și III Italica din Dacia este databilă în epoca lui Caracalla, I. Piso insistă pentru reluarea acestei explicații unilaterale, formulată succint acum mai mulți ani într-o sinteză despre legiunile Daciei².

Părerii contrare despre datarea vestigiilor detașamentelor legiunii VII Gemina la Porolissum au fost emise și în trecut și reluate recent, pe baza ștampilelor tegulare³. Credem că pot exista și alte momente care să justifice prezența soldaților legiunii III Italica în provincia traiană. În cele ce urmează vom discuta o asemenea posibilitate.

*

O inscripție de la Regensburg (*Castra Regina*) cunoscută încă din secolul al XVI-lea este dedicată zeului suprem al panteonului roman, Iupiter Optimus Maximus Stator, de către un centurion al legiunii III Italica, Flavius Vetulenus. Legământul făcut cu zeul este îndeplinit după întoarcerea dintr-o expediție, mobilul dedicației fiind precizat pe altarul votiv: *reversus ab expedit (ione) Burica*⁴.

Când a avut loc această *expeditio*, cine sunt burii și unde locuiau ei sunt întrebări la care autorii moderni au încercat să răspundă pornind de la puținele și lacunarele informații păstrate în izvoare. Inscripția se poate data doar după anul 172 p. Chr., cea mai timpurie atestare a prezenței legiunii III Italica în Raetia⁵. *Communis opinio* este că această acțiune trebuie pusă în legătură cu evenimentele de la sfârșitul războaielor marcomanice, de la sfârșitul domniei lui Marcus Aurelius și începutul domniei lui Commodus, când burii sunt menționați printre barbarii cu care acești împărați poartă tratative și încheie tratate de pace⁶.

Nu sunt multe surse scrise din antichitate care să-i menționeze pe acești burii⁷. Îi menționează Tacitus în *Germ.* 43.1 alături de alte neamuri vecine la descrierea Suebiei⁸. Aflăm că hermundurii locuiesc la izvoarele Elbei, lângă care trăiesc nariștii și mai încolo marcomanii și quazii. «Mai încolo, marsigni, cotinii, osii și burii închid pe la spate pe marcomani și quazi. Dintre aceștia, marsigni și burii, la vorbă și la felul de viață, aduc cu suebii»⁹. Ptolemeu (*Geogr.* II.11.20) vorbește despre Λοῦγοι οἱ Βοῦροι și îi amplasează în *Germania Magna*, sub munții Asciburgium pînă la izvorul fluviului Vistula¹⁰.

Cassius Dio amintește de patru ori acest trib al burilor, în legătură cu evenimente militare petrecute în Dacia sau în vecinătatea provinciei. Cea mai timpurie mențiune este cea din anul 101 d. Hr. (LXVIII. 8. 1) când este povestit episodul despre solia burilor și a celorlalți aliați la Traian cu un mesaj

¹ Piso 2015, 87–88.

² Piso 2000, 208, 220.

³ Opreanu 2015, 299–309, cu bibliografia anterioară.

⁴ CIL III 5937; <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=6337>.

⁵ Kellner 1969, 26.

⁶ Kellner 1969, 29; Dietz 1994, 10; Dietz 2000, 138–139.

⁷ Schmidt 1934, 101–105.

⁸ http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/tacite_germanie/lecture/5.htm: Tacit., *Germ.*, 43.1: *Retro Marsigni, Cotini, Osi, Buri terga Marcomanorum Quadorumque claudunt. E quibus Marsigni et Buri sermone cultusque Suebos referunt (...)*.

⁹ Naum 1967, 42.

¹⁰ Stükelberger, Graßhoff 2006, 228, 229 (tradus ca «Lugii burici», *Burischer Lugier*).

scris pe o «ciupercă mare» (μούκης μέγας)¹¹. Altre trei pasaje se referă la evenimente din timpul războaielor marcomanice, petrecute în jurul anilor 180 d. Hr. (LXI. 18; LXXI. 1. 2; LXXII. 3. 1–3). Burii aparțin, conform Istoriei auguste (*Vita Marci*, XXII), coaliției barbare care a început războaiele din timpul lui Marcus Aurelius. Tabula Peutingeriana¹² îi așează pe buri la nord de Dunărea pannonică, în dreptul localităților Brigetio și Aquincum.

Putem observa că sursele scrise atestă un popor considerat germanic după criteriile etnografiei antice, asociat cu suebii și lugii, și care locuiește în vecinătatea quazilor. Din reconstituirea geografică a enumerărilor din Tacitus și Cassius Dio sesizăm următoarea ordine de la vest la est: marcomanni, quazi, buri, iazigi, vandali. Marcomannii sunt la nord de Noricum iar quazii și burii locuiesc în nordul Pannoniei. Burii, sunt așezați, de altfel, la nord de Dunărea pannonică și la est de quazi și pe Tabula Peutingeriana.

În momentul conflictelor armate majore din zona dunăreană – adică războaiele dacice ale lui Traian și războaiele marcomanice, printre neamurile care participă la conflict apar și acești buri. În pasajul LXVIII.8.1 Dio spune ἄλλοι τε τῶν συμμάχων καὶ Βούροι, adică «ceilalți aliați și burii», au adus lui Traian un mesaj scris cu litere latine pe o «ciupercă uriașă». Încă din 1690, de la Raphael Fabretti și a sa *De Columna Traiani syntagma* pasajul cu ambasada burilor a fost asociată cu scena IX de pe columna lui Traian, care înfățișează un personaj care cade de pe un catâr în fața împăratului.¹³ Am arătat în altă parte, urmând interpretările lui W. Gauer¹⁴, S. Settis¹⁵ și C. Ampolo¹⁶, că acela este un personaj din tabăra romană care ține în mână un *cribrum*, nu o ciupercă uriașă, iar căderea lui este un *omen victoriae*, în genul întâlnirii lui Octavian înainte de Actium cu asinul Nikon, întâmplare povestită de Suetonius, *Vita Augusti*, 96. 5 și Plutarh, *Vita Antonii*, 65. 5¹⁷. Cât despre textul din Dio, ne întrebăm cine sunt acești buri care cunosc literele latine (γράμμασι Λατίνοις) și scriu pe ciuperci? Anecdota este de pus în legătură cu un text din Plinius¹⁸, după care *exploratores* trimit scrisori scrise pe coajă de copac proaspătă¹⁹. *Exploratores* și unii barbari, cei aliați, scriu, cu litere latine, pe suporturi bizare, coajă de copac și ciupercă. Din această perspectivă burii sunt aliații lui Traian în anul 101 p. Chr.

În literatura românească, începând cu V. Pârvan, se insinuează un alt popor, anume așa-numiții buri dacici²⁰, care ar locui în zona actualelor județe Vâlcea și Argeș și a căror existență fantomatică este dedusă de la localitatea Burridava / Buridava de amplasat pe Olt, menționată în Tabula Peutingeriana și în Papirusul Hunt și Βουριδαήνσιοι menționați de Ptolemeu²¹. Dar numele davelor se formează, în general, cu antroponime (Marcodava, Ziridava, Piroboridava etc.) mai rar cu etnonime (etnonimul derivat din așezare este chiar Buridavenses). Buridava este dava lui Buris, un nume format cu particula Burfoarte productivă în onomastică tracică și daco-moesiană²². În opinia noastră nu există acești buri dacici, iar cei din pasajul lui Dio cu ambasada la Traian sunt burii menționați de Tacitus, vecini ai quazilor la Dunărea pannonică, care împreună cu alți aliați îl sfătuiesc pe Traian.

Expediția Burica din textul lui Flavius Vetulenus și dintr-un papirus care conține un fragment din Acta Senatus (ChLA IV 268)²³ trebuie pusă în legătură cu cele trei pasaje din Cassius Dio, păstrate de

¹¹ Vulpe 1963, 223–247; Migliorati 2003, 72.

¹² Miller 1916, 616; <http://www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/TPPlace2968.html>.

¹³ Fabretti 1690, 17–18 (*fungus / cribrum*).

¹⁴ Gauer 1977, 25.

¹⁵ Settis 1998, 192–200.

¹⁶ Ampolo 1995, 392–394.

¹⁷ Nemeti 2017.

¹⁸ http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/pline_hist_nat_16/lecture/7.htm: Plinius, *Nat. Hist.* 16. 14 [35]: *Cortex et fagis, tiliae, abieti, piceae, in magno usu agrestium (...)* scribit in recenti ad duces explorator incidens litteras a suco.

¹⁹ Austin, Rankov 1995, 65.

²⁰ Pârvan 1926, 223–224.

²¹ Berciu 1931, 18; Dana, Nemeti 2016, 81–89.

²² Dana, Nemeti 2016, 83–84.

²³ Talbert 1988, 137–147.

trei extrase din *excerpta Ursiniana de legationibus gentium*. Acestea trebuie reanalizate pentru a stabili cronologia exactă a evenimentelor și pentru a elimina din literatura de specialitate românească iluzia prezenței burilor în imediata apropiere a frontierei Daciei Porolissensis, iluzie produsă de o traducere defectuoasă și o înțelegere orientată a unui text antic.

Așa cum a observat corect F. Cassola primul pasaj, cronologic, este Exc. Urs. 63 (Dio. LXXI.18), unde iazigii și burii au acceptat să devină aliați ai romanilor, cu condiția ca Marcus Aurelius să continue războiul lui cu quazii, vecinii lor periculoși. Această pace trebuie situată la sfârșitul domniei lui Marcus Aurelius, probabil în 179 p. Chr.²⁴.

Exc. Urs. 67 (Dio LXXII.2.4) vorbește despre pacea cu marcomannii și quazii încheiată de Commodus imediat după ce a devenit împărat în toamna lui 180. Conform SHA *Vita Comm.*, 12.7 Commodus se întoarce de la Dunăre la Roma și celebrează triumful din 22 octombrie 180 (a patra *salutatio* imperială)²⁵. În pasajul din Exc. Urs. 67 se menționează o clauză în pacea cu marcomannii și quazii, după care acestora le era interzis să-i atace pe iazigi, vandali și buri. Probabil era deja stipulat în acordul încheiat de aceștia cu Marcus Aurelius.

Exc. Urs. 68 (Dio LXXII. 3. 1)²⁶ începe cu cuvintele «Commodus a acordat pace burilor...», ceea ce implică un nou conflict cu burii și cu alți barbari de la frontierele Pannoniei și Daciei, cândva după 180, conflict încheiat cândva înainte de 183 (când se datează a șasea *salutatio* imperială a lui Commodus)²⁷. În acest interval este datată de obicei și *expeditio Burica*²⁸ la care participă și efective din legio III Italica de la Castra Regina.

Pasajul este tradus în literatura de specialitate românească astfel:

«LXXII. 3. 1. Commodus a acordat pace burilor, care trimiseseră soli. Mai înainte – cu toate că ei au cerut-o – nu o încheiase, întrucât aceia erau puternici, nedorind pacea, ci doar un răgaz pentru a se pregăti. 2. Dar atunci, fiindcă ajunseseră sleiți de puteri, trată cu aceștia, luă ostateci și prizonieri de la buri în număr mare, iar de la alții (καὶ παρὰ τῶν ἄλλων) mai primi cinsprezece mii de oameni. I-a silit să jure că niciodată nu vor mai locui și nu-și vor mai paște vitele la ei în țară pe un teritoriu de 40 de stadii (τεσσαράκοντα στάδια) de hotarele Daciei»²⁹.

În pasajul imediat următor (Exc. Urs. 68; Dio LXXII.3.3) este menționat episodul cu Sabinianus (governatorul consular al Daciei, C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes³⁰) «care a supus și douăsprezece mii de daci dintre cei din vecinătate (Δακῶν τῶν προσόρων), care fuseseră alungați din țara lor de baștină și erau gata să dea ajutor celorlalți (τοῖς ἄλλοις), făgăduind că le va da pământ în Dacia noastră»³¹. Așa cum s-a observat³² este același context al tratatelor în care este implicat și Sabinianus, guvernatorul Daciei. În conflictul care se desfășoară și la frontierele provinciei (așa cum arată clar clauza cu 40 de

²⁴ Cassola 1970, 499.

²⁵ Talbert 1988, 144.

²⁶ http://mercure.fltr.ucl.ac.be/Hodoi/concordances/dion_cassius_hist_rom_72/lecture/3.htm: [LXXII. 3. 1] ὅτι τοῖς Βούροις ὁ Κόμμοδος εἰρήνην ἔδωκε πρεσβεύσασι. πρότερον μὲν γάρ, καίτοι πολλάκις αὐτὴν αἰτήθεις, οὐκ ἐποίησατο, ὅτι τε ἔρρωντο καὶ ὅτι οὐκ εἰρήνην ἀλλὰ ἀνοχὴν ἐς τὸ παρασκευάσασθαι λαβεῖν ἤθελον. 2. τότε δέ, ἐπει δὴ ἐξετρυχώθησαν, συνηλλάγη σφίσι ὁμήρους λαβῶν καὶ αἰχμαλώτους παρὰ τε τῶν Βούρων πολλοὺς καὶ παρὰ τῶν ἄλλων μυρίους καὶ πεντακισχιλίους κομισάμενος, καὶ ἀναγκάσας τοὺς ἄλλους ὁμόσαι ὥστε μὴτ' ἐνοικήσειν ποτὲ μὴτ' ἐννεμεῖν τεσσαράκοντα στάδια τῆς χώρας σφῶν τῆς πρὸς τῇ Δακίᾳ οὐσης. 3. ὁ αὐτὸς Σαβινιανὸς καὶ Δακῶν τῶν προσόρων μυρίους καὶ δις χιλίους ἐκ τῆς οἰκείας ἐκπεσόντας καὶ μέλλοντας τοῖς ἄλλοις βοηθήσειν ὑπήγάγετο, γῆν τινα αὐτοῖς ἐν τῇ Δακίᾳ τῇ ἡμετέρᾳ δοθήσεσθαι ὑποσχόμενος.

²⁷ Cassola 1970, 500.

²⁸ Dietz 1993, 10, care o identifică cu *expeditio Germanica tertia*; P. Kónacs consideră că misiunea guvernatorului Vettius Sabinianus în Dacia, datată între 179–182 p. Chr. contrazice această datare – Kónacs 2004, 159.

²⁹ FHDR, I, 704–705.

³⁰ Piso 1993, 131–137.

³¹ FHDR, I, 704–705.

³² Piso 1993, 135; Ruscu 2003, p. 137–138.

stadii) sunt implicate mai multe popoare: burii, dacii (alungați de undeva din Dacia lor, opusă clar provinciei romane Dacia noastră, Δακία τῆ ἡμετέρᾳ, de către autorul grec și ajunși în vecinătate) și niște enigmatice alții / ceilalți (τοῖς ἄλλοις). Nu este de luat în considerare emendarea lui N. Gostar, exagerată și conformă cu ideile epocii în care a fost formulată, care vede în *alloy* / alții, cuvânt care face referire la o populație din preajma Daciei, o coruptelă a numelui unui popor³³. El susține că în codexul în care s-a păstrat *excerpta Ursiniana de legationibus gentium*, Codex Vaticanus Gr. 1288 din sec. V-VI p. Chr., scris în unciale, a favorizat confundarea literelor alpha, delta și lambda: astfel în loc de ΑΛΛΩΝ, ΑΛΛΟΥΣ, ΑΛΛΟΙΣ era inițial scris ΔΑΚΟΝ, ΔΑΚΟΥΣ, ΔΑΚΟΙΣ³⁴. Astfel, el crede că trebuie citit Δακοί peste tot în loc de ἄλλοι, dar este de neînțeles, în opinia noastră, cum în pasajul referitor la Sabinianus copiștii au păstrat Δακῶν și Δακία de două ori și au confundat doar o dată scriind τοῖς ἄλλοις.

În edițiile operei lui Cassius Dio pasajul referitor la Sabinianus este tradus diferit: dar acum că erau sleiți de puteri a încheiat pace cu ei, primind ostateci și luând înapoi mulți prizonieri de la buri, ca și 15000 de la ceilalți, și punându-i să jure pe ceilalți (and he compelled the others to take an oath) că nu vor mai locui sau nu vor mai folosi pășunile pe o fâșie de 40 de stadii (cinci mile) a țării lor de lângă Dacia³⁵. În textul grecesc se repetă καὶ παρὰ τῶν ἄλλων, alții de la care a luat 15000 de prizonieri și τοὺς ἄλλους, alții pe care i-a pus să jure. În traducerea românească rezultă că pe buri și pe alții i-a pus să jure și astfel printr-o traducere defectuoasă burii sunt transportați la 40 de stadii de Dacia, adică imediat la vest de limesul de pe Meseș³⁶.

Este clar din aceste texte că burii nu au respectat pacea cu Marcus Aurelius și mișcarea lor a prilejuit o *expeditio Burica* la care au luat parte efective din legio III Italica. Cel puțin o parte a operațiunilor au avut loc în apropierea Daciei așa cum rezultă din tratativele de pace ale lui Commodus și Sabinianus. Tratativele implică mai multe grupuri de populații: burii, daci dislocați din țara lor și care vroiau să-i ajute pe ceilalți, numiți constant de autorul antic alții sau ceilalți. Cine sunt acești enigmatice alții / ceilalți cărora li se interzice să se așeze la 7.5 kilometri de limesul Daciei (dar totuși în țara lor) putem afla din Exc. Urs. 67 care menționează pacea din 180 cu marcomanii și quazii. Aceștia nu trebuiau să-i atace pe buri, iazigi și vandali. Înțelegând enumerarea de la vest la est și știind că iazigii nu locuiau lângă Dacia, singurii care mai pot fi ascunși sub cuvintele alții și ceilalți sunt vandalii. Fragmentele anterioare din Dio (LXXII.11.6; LXXII. 12. 1–3) îi arată foarte activi în conflict (sub numele de astingi și lacringi). Vestigiile de tip Przeworsk care apar la vest de Dacia după războaiele marcomanice, vorbesc, în termenii culturii materiale, despre prezența acestei populații venite din nord-est în imediata vecinătate a Daciei.

În concluzie, a existat o *expeditio Burica* și ea i-a vizat pe buri, daci și pe «ceilalți» (probabil triburi ajunse recent în zonă, numite generic *vandali*). Conflictul și tratativele se poartă și la frontierele Daciei, fiind astfel justificată prezența efectivelor din legio III Italica. Din cele trei inscripții ridicate în Dacia de centurioni ai legiunii III Italica trebuie eliminată din discuția referitoare la *expeditio Burica* cea a lui M. Ulpius Caius dedicată consularului L. Marius Perpetuus³⁷. Misiunea consularului este în timpul lui Caracalla, iar legiunea poartă epitetul Antoniniana. Mai rămân în discuție inscripțiile lui Ulpius Vitalis³⁸

³³ Gostar 1978, 121–129.

³⁴ Gostar 1978, 122–124.

³⁵ Dio's Roman History (trad. E. Cary), Harvard University Press, 1955, p. 74–77: «but now that they were exhausted he made peace with them, receiving hostages and getting back many captives from the Buri themselves as well as fifteen thousand from the others, and he compelled the others to take an oath that they would never dwell in nor use for pasturage a five-mile strip of their territory next to Dacia.»

³⁶ Ideea prezenței burilor la 40 de stadii de Dacia, pornind de la înțelegerea greșită a textului antic, regăsită la Vulpe 1963, 226; Macrea 1969, 76; Piso 1993, 135; Gudea 1994, 69; Opreanu 1994, 194; Stanciu 1995, 172; Opreanu 1998, 71; Ruscu 2003, 137; Domocoș 2014, 96, etc. Pasajul tradus și înțeles corect la Florescu 1976, 69–70, fără ecouri în literatura ulterioară.

³⁷ CIL III 1178; IDR III/5 436.

³⁸ CIL III 7785; IDR III/5 402.

și a lui C. Postumius Pansa³⁹. Prima este fragmentară și nu conține nici un fel de indiciu în ceea ce privește cronologia. A doua însă a fost descoperită într-un mic templu excavat recent în *area sacra* a Ulpiei Traiana Sarmizegetusa. Prima fază a templului a sfârșit într-un incendiu pus de descoperitori pe seama invaziilor din timpul războaielor marcomanice (prin analogie cu inscripția de refacere a templului lui Liber Pater din vecinătate). Celei de-a doua faze de piatră îi corespunde și această placă votivă dedicată de centurion zeilor strămoșești, *Dii maiores*, numiți cu apelativele *Domnus et Domna*⁴⁰. Ne vine greu să credem că această inscripție, descoperită într-un context arheologic precis, ar putea fi datată în timpul lui Caracalla. Având în vedere că sursele care să confirme diferite evenimente istorice în legătură cu provincia traiană sunt atât de puține, cred că este mai precaut să nu le tratăm întotdeauna împreună încercând să justificăm teorii generalizante. Detașamente din legio III Italica puteau acționa în Dacia la fel de bine și în 180–183, ca și în 213–215, fără să fie necesar să apelăm la explicația aceluia knock-on effect.

ABREVIERI

ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău, 1977-.
AE	L'Année épigraphique, Paris, 1888-.
ChLA	A. Bruckner, R. Marichal, Chartae Latinae Antiquiores: Facsimile-Edition of the Latin Charters prior to the Ninth Century: Part IV Great Britain (without British Museum London), Olten, 1967.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin, 1863-.
FHDR	Izvoare privind istoria României – Fontes Historiae Daco-Romanae, București.
IDR	Inscripțiile Daciei romane, București, 1975-.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn, 1967-.

BIBLIOGRAFIE

Ampolo 1995	C. Ampolo, <i>L'omen victoriae della Colonna Traiana: il principe e l'uomo caduto dal mulo</i> , în <i>ArchClass</i> 47, p. 320–327.
Austin, Rankov 1995	N. J. E. Austin, N. B. Rankov, <i>Exploratio</i> . Military and political intelligence in the Roman world from the Second Punic War to the battle of Adrianople, London and New York, 1995.
Berciu 1931	D. Berciu, <i>Burii (Buridava – Buridavenses – Burebista)</i> , în <i>Memoriul III. Muzeul Regional al Olteniei Craiova</i> , Craiova, p. 1–28.
Cassola 1970	F. Cassola, <i>I rapporti fra romani e buri in Cassio Dione</i> , în <i>Ricerche storiche ed economiche in memoria di Corrado Barbagallo</i> , (a cura di L. De Rosa), I, Napoli, p. 495–501.
Dana, Nemeti 2016	D. Dana, S. Nemeti, <i>Ptolémée et la toponymie de la Dacie (VI-IX)</i> , în <i>Classica et Christiana</i> , 11, p. 69–73.
Dietz 1994	K. Dietz, <i>Zum Ende der Markomannenkriege: die expeditio Germanica tertia</i> , în H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (Hrsg.), <i>Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen</i> , Brno, 1994, p. 7–15.
Dietz 2000	K. Dietz, <i>Legio III Italica</i> , în Y. Le Bohec, Catherine Wolff (eds.), <i>Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)</i> , I, Lyon, 133–143.
Domocoș 2014	B. Domocoș, <i>Circulația monetară în spațiul dintre provinciile Dacia și Pannonia</i> , Cluj-Napoca.
Fabretti 1690	R. Fabretti, <i>De Columna Traiani syntagma</i> , Roma, 1690.
Fiedler, Höpken 2007	M. Fiedler, Constanze Höpken, <i>Das «gemeinschaftliche» und das «private» Opfer: Beispiele aus dem Spektrum von Votivpraktiken in römischen Heiligtümern, dargestellt and Befunden aus Apulum und Sarmizegetusa</i> , în H. Von Hesberg, C. Frevel (Hrsg.), <i>Votive und ihre Kommunikationsleistung</i> , ZAKMIRA – Schriften, 6, p. 433–464.
Florescu 1976	R. Florescu, <i>Burii la Adamclisi?</i> , în <i>Pontica</i> , IX, p. 65–78.
Gauer 1977	W. Gauer, <i>Untersuchungen zur Trajanssäule</i> , Berlin, 1977.
Gudea 1994	N. Gudea, <i>Dacia Porolissensis în timpul războaielor marcomanice</i> , în <i>ActaMP</i> , XVIII, p. 67–93.

³⁹ AÉ 2010, 1383.

⁴⁰ Fiedler, Höpken 2007, 433–464.

- Kellner 1969 H.-J. Kellner, *Expeditio Burica*, în A. Albrecht, A. Kraus, K. Reindel (Hrsg.), *Festschrift für Max Spindler zum 75. Geburtstag*, München, 1969, p. 25–29.
- Kóvacs 2004 P. Kóvacs, *A History of Pannonia during the Principate*, I, Bonn, 2004.
- Migliorati 2003 G. Migliorati, *Cassio Dione e l'Impero romano di Nerva ad Antonino Pio alla luce dei nuovi documenti*, Milano, 2003.
- Miller 1916 K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916.
- Naum 1967 Tacit, *Despre originea și țara germanilor*, trad. Teodor H. Naum, București, 1967.
- Nemeti 2017 S. Nemeti, *The Reliefs on Trajan's Column and Dio's text. The First Dacian War and Imperial Propaganda*, sub tipar.
- Opreanu 1994 C. Opreanu, *Neamurile barbare de la frontierele Daciei romane și relațiile lor politico-diplomatice cu Imperiul*, în *Ephemeris Napocensis*, IV, p. 193–220.
- Opreanu 2015 C. H. Opreanu, *A Detachment of legio VII Gemina Felix at Porolissum. When and why?*, în *Dacia N. S.*, LIX, 2015, p. 299–309.
- Pârvan 1926 V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926.
- Piso 1993 I. Piso, *Fasti provinciae Daciae. I. Die senatorischen Amsträger*, Bonn, 1993.
- Piso 2000 I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, în Y. Le Bohec, C. Wolff (eds.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, I, Lyon, p. 205–225.
- Piso 2015 I. Piso, *Les listes des centurions de Potaissa et la participation des légions daciques à la guerre parthique de Caracalla*, în A. Tomas (ed.), *Ad fines Imperii Romani. Studia Thaddeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*, Varsaviae, p. 81–91.
- Ruscu 2003 D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca, 2003.
- Schmidt 1934 L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*, München, 1934.
- Settis 1998 S. Settis, *La Colonna*, în S. Settis, A. La Regina, G. Agosti, V. Farinella, *La Colonna Traiana*, Torino, 1998, p. 45–255.
- Stanciu 1995 I. Stanciu, *Contribuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș*, în *Ephemeris Napocensis*, V, p. 139–226.
- Stückelberger, Graßhoff 2006 A. Stückelberger, G. Graßhoff, *Klaudios Ptolemaios. Handbuch der Geographie*, I, Basel, 2006.
- Talbert 1988 R. J. A. Talbert, *Commodus as diplomat in an extract from the Acta Senatus*, în *ZPE*, 71, p. 137–147.
- Vulpe 1963 R. Vulpe, *Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan*, în *Studii Clasice*, V, p. 223–247.